

**Електронна бібліотека
видань історичного факультету
Харківського університету**

Скоробагатов А. В. Харків проти Й. Хоффмана, або деякі питання історії підкупаційного міста в західній історіографії // Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіографічний збірник. – Харків: НМЦ “СД”, 2002. – Вип. 5. – С. 108 – 118.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

ХАРКІВ ПРОТИ Й. ХОФФМАНА, АБО ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ПІДОКУПАЦІЙНОГО МІСТА В ЗАХІДНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Історія міста Харкова завжди приваблювала дослідників, і не тільки вітчизняних. Велика увага приділялася підрадянському Харкову у 20–30-ті роки, коли він був столицею України, її найбільшим індустріальним містом. Напередодні Великої Вітчизняної війни тут мешкало біля 900 тис. чол. [1, ф. Р-2982, оп. 5, спр. 4, арк. X], а в окупованому німцями місті залишилося 456 тис. [1, ф. Р-2982, оп. 2, спр. 16, арк. 54], у той час як у Києві — біля 365 тис. [2, с. 28]. Приймаючи до уваги цей факт, індустріальний та людський потенціал міста, можна зробити висновок, що Харків був найбільшим містом Радянського Союзу, яке було окуповане Вермахтом. Саме так оцінювали його роль деякі західні дослідники, а також німецькі військові, які захопили місто. Геральд Райтлінгер, наприклад, писав: «Важливішим за Крим для політичної єдності Рейхскомісаріата Україна був Харків з 833 400 мешканцями — одне з найбільших індустріальних міст Радянського Союзу. Він був природною столицею України, якщо Київ не брати до уваги. Тому Вермахт утримував Харків — з невеличкою перервою у березні 1943 р. — як свого роду альтернативну до Рівного столицю протягом усього часу окупації від жовтня 1941 р. до серпня 1943 р.» [3, с. 220]. Одразу після захоплення німецькими військами Харкова командуючий 55-го армійського корпусу генерал Фіров 25 жовтня 1941 р. видав наказ: «Солдати! Харків, третє за розміром індустріальне місто Росії, здобутий... Ми пишаємося вами. Тільки наступна історія зможе віддати належне вашій славі. Зроблений великий крок на шляху до остаточної перемоги. Вперед до перемоги» [4, РН 26–57/25].

Дослідження історії Харкова періоду німецької окупації викликало також особливий інтерес з точки зору порівняльного аналізу окупаційних режимів у різних зонах цивільного та військового управління, як, наприклад, у Києві та Харкові, бо останній увесь час знаходився в підпорядкуванні Вермахту. На цю особливість вказують та виявляють до неї чималий інтерес, використовують його історію задля обґрунтування власної позиції і західні фахівці [5, с. 105; 6, с. 1010–1012; 7, с. 207, 325]. До цього слід додати величезну увагу західних вчених до воєнних подій на Харківщині. Переважна більшість їхніх праць, у першу чергу загальних з історії II світової війни, підкреслює неабияку роль

міста у військовій стратегії воюючих сторін. Безумовний інтерес викликають спеціальні праці західних дослідників, присвячені воєнним подіям навколо Харкова [8; 9], у т. ч. вихід в світ відомого у наукових колах англійського квартальника "After the Battle", останній, 112, номер якого, присвячений спеціально чотирьом битвам навколо Харкова в 1941–1943 рр. [10].

Проте військовий аспект історичного минулого Харкова залишається поза межами цієї статті. Що ж стосується підкупаційного життя Харкова протягом 1941–1943 рр., то протягом майже усього повоєнного періоду радянському читачеві була знайома чи не єдина перекладена на російську мову книжка О. Верта [11]. Протягом 1941–1946 рр. О. Верт знаходився в Радянському Союзі як кореспондент газети «Санді Таймс» та радіокомпанії Бі-бі-сі і намагався створити правдиву історію війни. Проте найбільший інтерес викликає те, що, за словами самого автора, його книга являла собою значно менше історію воєнних дій, ніж людську історію війни. Саме людський вимір війни привертає на сучасному етапі найбільшу увагу західних дослідників, як на тому наголошують відомі вчені, професори — з Німеччини Бернд Бонвеч та з США Роберт Турстон [12]. А тоді, у 60-ті роки, цього сильно бракувало, особливо радянським дослідникам, і тому книга О. Верта вигідно від них відрізнялася. Особливий інтерес у О. Верта викликала історія підкупаційного Харкова. «До війни, — пише він, — хтось сперечався, чи є Харків третім або тільки четвертим за розміром містом Радянського Союзу; за деякими даними, в ньому мешкало на декілька тисяч чоловік більше, ніж у Києві. Але, як би там не було, у лютому 1943 р. Харків став першим містом з майже мільйонним населенням, визволеним від німецької окупації, а це вже було само по собі виключно цікаво. Як таке місто жило півтора року під владою фашистів?» [11]. О. Верт намагається відповісти на це запитання, присвятивши йому десяток сторінок своєї книги. І хоча в книзі були неточності стосовно, наприклад, чисельності підкупаційної людності та ін., вона тривалий час залишалася важливим джерелом історії підкупаційного Харкова.

Тим часом на Заході виходила у світ література, у якій розглядалися поміж іншими деякі проблеми історії підкупаційного Харкова і яка залишалася невідомою вітчизняному читачеві. Звертає на себе увагу той факт, що вже в новітні часи в українській історіографії під впливом, наприклад, щоденника Гейбельса, а також деяких історичних праць [13; 14; 15; 16], поступово затверджується спрощена схема про ставлення населення України до німецької агресії. Мова йде про те, що населення України спершу радо вітало німців — визволителів від більшовизму і лише згодом, через жорстокий окупаційний режим та їхню

репресивну політику, переконалося на власному досвіді в нелюдській суті фашизму. Безумовно, така схема штучно випрямляє та спрощує історичну дійсність, яка і на західноукраїнських землях не була однозначною, а тим більше на сході України. Відомі нам джерела, у т. ч. свідчення німецьких службовців, показують більш складну картину, переконують нас у тому, що переважна більшість населення глибинних районів України, не кажучи вже про східні, не чекала на німців та з хвилюванням переживала поразки Червоної Армії [17]. Донька Г. М. Хоткевича у своїх спогадах про батька пише: «По Катеринославській, під нашими вікнами, сірою валкою пливла відступаючі «червона» армія. Без строю, обшарпані, деякі без шапок, без чобіт — в обмотках одних, йшли через усе місто. Йшли мовчки, не відповідаючи, коли якась жінка щось запитає. Люди плакали, іноді голосили, виносили хліба, води» [18].

Нещодавно у ФРН німецькою мовою видано спогади іншого харків'янина, колишнього учня 82-ї школи Георгія Боссе. Пригадуючи ті події, він пише, що вдень 25 жовтня 1941 р. на Сумській вулиці зібралися харків'яни. «Ніхто не кричав ура і ніхто не танцював від радості на міській вулиці. Проте багато городян намагалося поговорити з німецькими солдатами, деякі кивали німцям» [19, с. 246].

Німці в Харкові

Традиційно багато уваги приділяє західна історіографія злочинам нацистів проти людства, у т. ч. у Харкові. У відомій праці Гельмута Краусніка про діяльність спеціальних груп та команд поліції безпеки та СД детально йдеться й про діяльність айнзатцгрупи Ц, у т. ч. найактивнішої її складової — зондеркоманди 4а Пауля Блобеля — у Харкові. «У третій декаді листопада 1941 р. — пише автор, — у Харків прибули головні сили зондеркоманди 4а. Дуже швидко після вступу командофюрер запровадив численні заходи, спрямовані на всебічну ізоляцію євреїв у Харкові, у т. ч. евакуацію в бараки верстатозаводу, реєстрацію та підготовку до розстрілу євреїв, здійсненого, мабуть, протягом кількох днів у січні 1942 р. ... У цілому належить рахуватися із 10–20 000 розстріляних» [20, с. 193]. Надалі, відзначає Крауснік, мобільні зондеркоманди було перетворено на стаціонарні установи СД. 6 лютого 1942 р. вперше з'являється повідомлення про існування стаціонарних команд поліції безпеки та СД у Миколаєві, а також Харкові на чолі з штурмбанфюрером СС доктором Кранебітгером. Проте частина мобільних команд СД існувала поряд із стаціонарними [20, с. 194].

Чимало нової для українського читача інформації про нацистські репресивні органи наводить Георгій Тессін у книзі про історію поліції порядку [21]. Звідси, наприклад, ми дізнаємося, що в Україні вищому СС та поліцайфюреру було підпорядковано 10 СС та поліцайфюрерів з командами поліції порядку та жандармерії. Чисельність шутцполіції у Харкові в кінці листопада 1942 р. становила 313 німців та 761 українець, а жандармерії відповідно 943 та 605. Крім того, в Харкові була українська поліція — шутцманшафт.

Велике значення для західної, перш за все німецької, історіографії мало наукове доведення причетності та прямої відповідальності Вермахту за злочини проти військовополонених та цивільного населення, спростування версії про існування злочинного нацистського керівництва, а також «чистого» Вермахту, який виконував лише волю державної верхівки, був машиною вбивства на полі бою, але непричетний до злочинів проти цивільного населення. Висновок про відповідальність Вермахту за злочини, давно вже зроблений науковцями, постійно підживлюється новими фактами та джерелами, працями німецьких істориків. У 2-й половині 90-х років минулого століття великий проект у цій галузі здійснював Гамбурзький інститут соціальних досліджень. З метою руйнації старих штампів на рівні масової свідомості була підготовлена та повсюдно у Німеччині показана велика виставка про злочини Вермахту. Були використані і деякі харківські матеріали. Результатом проекту стали також декілька наукових видань [у т. ч. 22; 23]. Чільне місце в них займає Харків, злочинні акції вояків Вермахту проти місцевого населення. На особливу увагу заслуговує змістовна стаття

Берида Болля та Ганса Сафріана про кривавий шлях 6А [22], у якій йдеться і про репресії та нищення євреїв, «життя із землі» армії та голод серед цивільного населення, взяття закладників тощо. Ці матеріали переконують читача у причетності Вермахту до злочинів проти цивільного населення.

Одним із найбільш ґрунтовних видань з історії II світової війни у Німеччині залишається багатотомна праця «фрайбурзької» школи військових істориків «Das Deutsche Reich und der zweite Weltkrieg». Четвертий том цього видання присвячений нападу на Радянський Союз [6]. Особливу увагу в ньому приділено ситуації в Харкові: «Харків, індустріальна метрополія Донецького району, був вперше захоплений пізньою осінню і залишався фронтовим містом взимку 1941/42 р. під військовим управлінням. Червоній Армії вдалося майже повністю евакуювати продовольчі запаси, і населення, що залишилося, біля половини первісних 600 000 мешканців, не мало більше можливості потурбуватися про заготівлю продовольства... На початку грудня 1941 р. продовольчий стан у місті був настільки поганий, що люди щоденно помирали від голоду... У січні 1942 р. ...більше ніж 1/3 мешканців потерпала від голоду» [6, с. 1012]. У книзі розглядаються деякі заходи військової влади, спрямовані на полегшення продовольчої ситуації в місті. Але через обмежений характер цих заходів та їхнього непослідовності вони не давали очікуваних результатів та не змінили ситуацію в Харкові. За свідченням авторів, «продовольча ситуація у місті на початку 1942 р. досягла катастрофічних масштабів», «але загальну чисельність цивільного населення, яке померло від голоду, напевно чи можливо встановити» [6, с. 1012].

Загальний висновок щодо політики нової влади, яка балансувала поміж ідеологією з її стратегією голоду та прагматизмом, який вимагав сконцентрувати усі зусилля заради загальної перемоги, всебічно використати трудовий потенціал військовополонених та цивільного населення, а отже з цією метою підтримувати хоча б на мінімальному рівні його працездатність, був таким: «Для першого року німецько-радянської війни в цілому очевидно, що мільйонні розміри голодної смерті серед радянського населення, з чим свідомо мирилося німецьке керівництво або були навіть викликані ним, все ж таки не досягли очікуваних масштабів. Цей результат не можна приписати допоміжним заходам місцевих окупаційних органів. Це було в дійсності перш за все результатом успіхів Червоної Армії, які змусили німецький окупаційний режим проявляти більше поваги до цивільного населення, коли німецькі військові втрати послабили, з одного боку, необхідну підтримку окупаційних органів та збільшили, з іншого, потребу на місцеву робочу силу» [6, с. 1015].

Безумовно, проаналізовані нами наукові видання, побудовані переважно на німецьких архівних та інших джерелах, не зважаючи на наявні в них деякі неточності фактичного та іншого характеру, або деякі інші завітчизняні акценти та оцінки підкупаційної історії, розширюють наше знання про Харків, викривають злочини нацизму на українській землі. Проте в німецькій історіографії існують й іншого роду видання, які використовують підкупаційну історію Харкова для обґрунтування нових, далеких від історичної правди, ідеогем.

Останнім часом чималої популярності в певних колах на Заході набула книга колишнього наукового директора інституту військової історії Бундесверу Йоахіма Хоффмана [7], яка вийшла друком у 1995 р. і наробила чималої сенсації. З наукової точки зору це дослідження, яке повністю перекладає відповідальність за розв'язування II світової війни на Сталіна та Радянський Союз, далеко не бездоганне і зазнавало неодноразової критики з боку німецьких та інших науковців [24; 25]. Проте, не дивлячись на це, книга зазнала з 1995 р. вже п'ять видань великими тиражами. Залишаючи осторонь, зважаючи на мету цієї статті, дуже непросту та дискусійну проблему відповідальності тоталітарних режимів за розв'язування Другої світової війни, розглянемо, так би мовити, харківську проекцію роботи Й. Хоффмана. Тим більше, що деякі дійсні або навіть вигадані факти харківського підкупаційного буття набувають у добре відомій у світі праці Й. Хоффмана дуже принципового значення та дають поштовх до далекосяжних висновків. Йдеться про передісторію першого відкритого судового процесу над фашистськими злочинцями та їх посібниками, проведеного 15–18 грудня 1943 р. у Харкові. Але надамо слово Й. Хоффману: «19 квітня 1943 р. через кілька днів після того, як німці виявили масові поховання в Катині, Президія Верховної Ради Радянського Союзу прийняла Указ «Про заходи щодо покарання німецько-фашистських злочинців...», перш за все як слабкий жест у відповідь з метою інсценувати перший показовий процес у Харкові, перший процес над військовими злочинцями взагалі. У Харкові НКВС провадив нечувані огидні вбивства. Тільки поміж 1937 та 1941 роками тут були знищені управліннями НКВС на чолі з Райхманом та Зеленим тисячі та багато тисяч людей, а на початку 1940 р. були знищені також 3891 польський офіцер, у т. ч. були зариті у лісному масиві (план-квадрат 6). І коли радянські війська повернули Харків на короткий період на початку 1943 р., спеціальні групи НКВС, за німецькими даними, протягом декількох тижнів розстріляли не менше 4000 чол., майже 4 % населення, що залишилося, під приводом співробітництва з німецькою окупаційною владою, у т. ч. також дівчат, які мали зв'язки з німецькими солдатами» [7, с. 207].

Така значною мірою спотворена харківська дійсність, у якій все перемішалося, і правда і вимисел, знадобилася Й. Хоффману заради обґрунтування його остаточного дуже політизованого висновку: «Цілий ряд місць знищення мали у німецько-радянській пропагандистській війні підкреслено особливе значення. Лемберг, Київ, Харків, Мінськ є, хоча і у різному співвідношенні, місцем злочинів обох воєнних правителів. Катинь та Вінниця припадають на відповідальність Берії, Майданек та Аушвіц — Гімmlера» [7, с. 325]. Отже, все поділено порівню щодо військових злочинів двох диктаторів. Проте залишаються питання, на які Й. Хоффман не дав та й не міг дати відповіді. Звідки, наприклад, витікає, що Указ Президії Верховної Ради СРСР про покарання нацистських злочинців за усе скоєне на радянській землі був обумовлений викриттям німцями злочинів сталінського режиму проти польських військовополонених? Такий тенденційний підхід дуже характерний для Й. Хоффмана, якому часто-густо притаманна відсутність наукової критики джерела та скороспілості висновків, яка інколи просто межує із перекрученням реальної дійсності. Інший відомий німецький дослідник Манфред Мессершмідт, підкреслюючи важливість Указу Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р., відзначає: на першому проведеному з 15 по 18 грудня 1943 р. на основі Указу судового процесу в Харкові була представлена акредитована в Москві преса. Протокол засідань був опублікований на декількох мовах, союзникам був переданий кінофільм... ТАРС та «Правда» опублікували поміж груднем 1945 та 1946 рр. біля двадцяти повідомлень про процеси [22, с. 552].

Інший аргумент Й. Хоффмана теж не витримує неупередженої критики. Йдеться про перше визволення радянськими військами міста Харкова в лютому 1943 р. За твердженнями Й. Хоффмана, НКВС розгорнув у місті суцільні репресії та встиг розстріляти за короткий термін (автор пише про кілька тижнів, хоча Харків був радянським лише місяць, а зважаючи на перебіг воєнних дій у березні, дещо менше) 4 тис. чол., або 4 % населення, що зовсім не відповідає дійсності. У відповідності до піднімецького перепису у квітні 1943 р., який був неповним, населення Харкова становило 200 тис. чол. [1, ф. Р-2982, оп. 4, спр. 845, арк. 3], а реєстрація населення в другій половині 1943 р. дала цифру — 241 тис. (за іншими даними, 230 тис.) [1, ф. Р-2982, оп. 4, спр. 845, арк. 6]. Отже, якщо припустити, що в Харкові НКВС знищив у зазначений період 4 тис. чол., то вони складали 1,7 %, а не 4 %. І це не просто технічна помилка, а неповажне ставлення автора до джерела [26, R6/52]. Насправді у ньому чисельність населення Харкова у березні-квітні 1943 р. визначається у 200 тис., а 100 тис. — це убуток населення в порівнянні із січнем 1943 р., коли населення Харкова становило 300 тис. чол.

[26, R6/52]. І все ж таки ця помилка не є фатальною, особливо для німецького історика, який, природно, мало обізнаний з історією Харкова.

Значно важливішим є зовсім некритичне використання зазначеного вище джерела, яке являє собою підготовлене вже 31 березня 1943 р. спеціальною командою повідомлення про настрої місцевого населення та солдат Червоної Армії, копія якого була передана в міністерство окупованих східних територій його уповноваженим майором Мюллером. У цьому документі наголошується на тому, що чисельність населення Харкова зменшилася за один місяць радянського панування з 300 до 200 тис., а отже, на 100 тис. чол. Як свідчать автори документу, вони отримали ці дані від цивільного населення та органів влади, правда, не уточнюють яких. Далі автори документу, спираючись на ці твердження, розбивають ці 100 тис. убутих на різні групи, у т. ч. евакуйованих німцями, мобілізованих до Червоної Армії тощо, у т. ч. нібито 4 тис. харків'ян, або 4 % убутих, які «були розстріляні більшовиками, при цьому також дівчата, котрі мали зв'язок з німецькими солдатами, і особливо ті, хто завагітнів від них (досить трьох свідків, що ці люди були ліквідовані НКВС. Співробітники останнього загрозували, що ґрунтовна чистка настане лише після вступу регулярних сил НКВС)» [26, R6/52]. Така коротенька фабула появи цифри в 4 тис. розстріляних харків'ян у період першого звільнення міста. Та чи можна її сприймати на віру, хоча злочинність сталінського режиму загальновідома і немає підстав для його реабілітації, навіть з приводу окремого факту й у масштабах одного міста. Звертає на себе увагу той факт, що детальні підрахунки причин убуття харківської людності були зроблені за два тижні, а з урахуванням військової ситуації у прифронтовому місті — і того менше. Цікаво, що квітнева 1943 р. реєстрація харківської людності розтягнулася майже на місяць, а надшвидка липнева тривала два тижні. І як тут не використати паралелі із аналогічних підрахунків, тільки вже радянської комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів. Ця комісія на чолі з головою міської ради Селівановим працювала у період першого звільнення Харкова і вже 9 березня 1943 р., тобто майже за 3 тижні, підготувала спеціальний акт про злодіяння німців у Харкові, з якого витікає, що за період окупації міста було знищено та померло від голоду 220 тис. харків'ян, а ще 110 тис. були вивезені як оstarбайтери [1, ф. 2, оп. 14, спр. 1, арк. 12–15]. Отже, за такий короткий термін ця комісія не могла достеменно вивчити всіх обставин харківського геноциду та його статистику. І як результат, створила спотворену статистику жертв харківського геноциду.

Подібна колізія трапилася і з німецьким документом. І хоча окремі його дані, такі як, наприклад, чисельність мобілізованих до лав

Червоної Армії та евакуйованих на схід громадян, є близькими до дійсних, проте чисельність розстріляних харків'ян, і перш за все жінок, є даниною ідеологічному міфотворенню. І так вже сталося, що саме цю, найбільш сумнівну цифру, і використав Й. Хоффман. Безумовно, що під час першого визволення Харкова органи НКВС розгорнули в місті свою діяльність. Проте, у нас немає фактів масових розстрілів у Харкові. Дійсно, арешти провадилися серед цивільного населення, яке звинувачували в співробітництві з окупантами. Нам доводилося працювати в архіві Харківського обласного управління СБУ, де зараз зберігаються слідчі справи, у т. ч. і громадян, репресованих ще в період війни. З них випливає, по-перше, що заарештовані були, в першу чергу, співробітники місцевого самоуправління, службовці поліції та деякі інші. По-друге, більшість справ не була закінчена і заарештованих вивезли на схід СРСР, де продовжувалися допити та формування справ. Серед них були і відомі діячі Харківської міської управи. По-третє, нами не було встановлено масового застосування розстрільних статей до співробітників навіть місцевого самоуправління, не кажучи вже про жінок та інших так званих колаборантів, які не заплямували себе кров'ю співвітчизників. Безумовно, ставлення до жінок, які мали зв'язки з німцями, було брутальним та принизливим, і не тільки з боку можновладців, але і частини населення. Людська слава закріпила за ними образливий ярлик «німецьких вівчарок», але часто це було несправедливим. Жіноцтво Харкова складало у квітні 1943 р. 67 % місцевого населення [1, ф. Р-2982, оп. 5, спр. 27, табл. 3; оп. 4, спр. 390а, арк. 8], а отже, винесло на собі основний тягар окупації. Не всі харків'янки витримали нелюдських умов існування, прямого насилля з боку окупантів або примусу голодом. Серед них були і такі, хто, як зв'язкова одного з керівників харківського підпілля А. М. Китаєнка Віра Данько, «лягали під німця заради 200 грамів хліба» [1, ф. 2, оп. 31, спр. 104, арк. 9], інколи заради спасіння своїх дітей та рідних. І тому ставлення переможців до таких жінок, і не тільки в Радянському Союзі, не завжди було гуманним. І все ж таки, Віра Данько була виключена з партії, але до неї не було застосовано розстрільної статті. До інших жінок, наприклад, Є. С. Пейкер та З. З. Фабер, які зареєструвалися в період окупації як фольксдойче та працювали в німецьких установах і були засуджені, ясна річ, безпідставно, було застосовано заслання на 5 років [27, спр. 028637; 026661]. Донька Г. М. Хоткевича Тетяна та М. О. Панченко були засуджені за «активну націоналістичну діяльність» у Просвіті та працю в німецьких установах. Т. Г. Хоткевич підписала під тиском слідства навіть зізнання у виданні німцям співробітників НКВС, яке пізніше спростувала. Обидві жінки були

засуджені до 10 років виправно-трудових таборів [27, спр. 034636; 09089]. Існує також чимало інших справ — пам'яток зловісної діяльності НКВС, які втім заперечують версію Й. Хоффмана про масовий розстріл жінок у лютому—березні 1943 р.

Таким чином, історія підвоєнного Харкова давно вже стала об'єктом неабиякої уваги західних дослідників, зважаючи на велику роль міста у військовій стратегії воюючих держав і, що не менш важливо, на трагічну долю населення радянського мегаполіса в умовах світової війни. Навіть короткий огляд західної історіографії переконує нас у тому, що історія підвоєнного Харкова виходить поза межі локального явища та дозволяє вирішувати проблеми, які мають загальнолюдське значення.

Література

1. *Державний архів Харківської області (ДАХО).*
2. *Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українського населення//Укр. іст. журнал. — 1982. — № 2.*
3. *Reitlinger G. Ein Haus auf Sand gebaut. Hitlers Gewaltpolitik in Rußland 1941–1944. — Hamburg, 1962.*
4. *Bundesarchiv–Militärarchiv (Freiburg) — BA–MA.*
5. *Schulte T. The German Army and Nazi Policies in occupied Russia. — Oxford; New York; Munich, 1989.*
6. *Das Deutsche Reich und der zweite Weltkrieg. — Band 4. — Stuttgart, 1983.*
7. *Hoffmann J. Stalins Vernichtungskrieg 1941–1945. — Herbig, 1999.*
8. *Befehl des Gewissens. Charkow. Winter 1943. — Osnabrück, 1976.*
9. *Charkow und Kursk im Frühjahr und Sommer 1943 in operativer Anlage. — Hamburg u. a., 1996.*
10. *After the Battle. — № 112. — The four battles for Kharkov. — London, 2001.*
11. *Верт А. Россия в войне 1941–1945. — М., 1967.*
12. *The People's War. Responses to World War II in the Soviet Union /Ed. by R. W. Thurston and B. Bonwetsch. — Urbana and Chicago, 2000.*
13. *Косик В. Україна під час другої світової війни 1938–1945. — Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1982.*
14. *Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза та наслідки). — К., 1995.*
15. *Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1993.*
16. *Golczewski F. Geschichte der Ukraine. — Gottingen, 1993.*
17. *Скоробогатов А. В. Україна на початку війни очима службовців Вермахту//Схід–Захід. — Вип. 1. — X., 1998. — С. 208–227.*
18. *Український засів. — 1993. — № 4.*
19. *Bosse George. Jene Zeit in Charkov 1936–1941. Eine Jugend unter Stalin. — Berlin, 1997.*

20. Krausnik H., Wihlhelm H. H. Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD. 1938–1942. — Stuttgart, 1981.
21. *Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936–1945.* — Koblenz, 1957.
22. *Vernichtungskrieg.* Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944 /hrsg. von Hannes und Klaus Naumann. — 2. Auflage. — Hamburg, 1995.
23. *Vernichtungskrieg.* Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. Ausstellungskatalog/Hamburger institut für Sozialforschug. — Hamburg, 1996.
24. *Скоробогатов А. В.* Чи готував Сталін у 1941 році удар у спину Німеччині? // Схід–захід. — Вип. 3. — Х., 2001.
25. *Бонвеч Б.* Дослідницька суперечка про підготовку до війни Червоної Армії 1941 року//Схід–захід. — Вип. 3. — Х., 2001.
26. *Bundesarchiv* (Koblenz) — ВА.
27. *Архів Харківського обласного управління СБУ.*